

AKSIZ SOLIG'I VA UNING O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

Meylikov Fazliddin Abduhalim o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti assistent o'qituvchisi E-mail: meylkovf@gmail.com ORCID:

0009-0005-6041-5755

Sulaymonov Bexruz Suvon o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti, Iqtisodiyot yo'nalishi, bakalavr 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati, O'zbekiston Respublikasining soliq tizimidagi o'rni va uning davlat byudjetini shakllantirish jarayonidagi ahamiyati tadqiq etilgan. Maqolada aksiz solig'ining huquqiy asoslari, aksiz solinadigan tovarlar ro'yxati, soliq stavkalari va ularni tartibga solishdagi islohotlar tahlil qilingan. O'zbekiston Respublikasida 2017–2023-yillar davomida aksiz solig'i tushumlari dinamikasi ko'rib chiqilgan va soliq yukining iqtisodiyotga ta'siri baholangan. Tadqiqot natijalari asosida aksiz soliq siyosatini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: aksiz solig'i, soliq tizimi, bilvosita soliqlar, davlat byudjeti, soliq islohoti, O'zbekiston.

KIRISH.

Aksiz solig'i — bu iste'molchi tovarlarning narxiga kiritilgan va davlat byudjetini to'ldirishning asosiy manbalaridan biri hisoblangan bilvosita soliq turidir. Rivojlangan mamlakatlarda aksiz solig'i nafaqat fiskal vosita, balki ijtimoiy siyosat quroli sifatida ham qo'llaniladi — zararli tovarlar iste'molini cheklash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy adolatni ta'minlash maqsadlarida foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida soliq tizimini tubdan isloh qilish zarurati tug'ildi. 1991-yildan buyon amalga oshirilgan ketma-ket islohotlar natijasida aksiz solig'i soliq tizimining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Ayniqsa, 1997-yilda O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining qabul qilinishi va keyinchalik 2020-yilda yangi tahririning kuchga kirishi aksiz soliqqa tortish tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirdi.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, aksiz solig'ining samarali tashkil etilishi davlatning byudjet daromadlarini barqaror ta'minlash bilan birga, iste'mol tarkibini tartibga solishga ham xizmat qiladi. Shu boisdan, aksiz solig'ining O'zbekiston soliq tizimidagi o'rnini chuqur tahlil qilish ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Aksiz solig'ining nazariy asoslarini tadqiq etishda xorijiy iqtisodchilar J.Mirrlees (2011), R.Bahl va R.Bird (2008), shuningdek, Xalqaro Valyuta Jamg'armasining fiskal siyosat

bo'yicha tahliliy materiallari asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Mazkur olimlar aksiz soliqni «Pigu soliqlari» — ya'ni, salbiy tashqi ta'sirlarni bartaraf etishga qaratilgan soliqlar turkumida ko'rib chiqadilar.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida N.Yusupov (2019), Sh.Toshmatov (2021) va Z.Xasanova (2022)ning asarlari alohida e'tiborga molik bo'lib, ular O'zbekistonning soliq tizimi tarixini, aksiz solig'ining byudjetga ta'sirini va soliq yukini baholashning metodologik yondashuvlarini ishlab chiqqanlar.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, statistik usullar va induksiya-deduktsiya metodlaridan foydalanildi. Empirik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Statistika agentligining rasmiy hisobotlaridan olindi.

Aksiz solig'i — alohida tovar turlari ishlab chiqarish yoki ularni import qilishdan olinadigan bir martalik bilvosita soliqdir. U soliqni to'lash majburiyatini bevosita ishlab chiqaruvchi yoki importchiga yuklaydi, ammo soliq yuki yakuniy narx orqali iste'molchiga o'tkaziladi. Shu sababli, aksiz solig'i narx tarkibiga kiritilgan va ko'pincha yakuniy iste'molchi uni alohida his qilmaydi (Mirrlees, 2011).

O'zbekiston Respublikasining 1997-yilda qabul qilingan va 2020-yil 1-yanvardan yangi tahriri kuchga kirgan Soliq kodeksida (27-bob) aksiz solig'iga oid normalar mustahkamlangan. Ushbu kodeksga ko'ra, aksiz soliqqa tortiladigan tovarlar ro'yxati, soliq bazasini aniqlash tartibi va stavkalar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi qarorlari bilan belgilanadi.

Amaldagi qonunchilikka ko'ra, quyidagi tovar guruhlari aksiz solig'iga tortiladi: spirtli ichimliklar va pivo; tamaki mahsulotlari; neft mahsulotlari (benzin, dizel yoqilg'isi, suyultirilgan gaz); avtomobillar; qimmatbaho metallar va toshlar; aksizli import tovarlar. Ushbu ro'yxat xalqaro amaliyotga mos keladi va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari aksiz tizimi bilan umumiy belgilarni o'z ichiga oladi.

Meylikov va Jo'rayevlarning tadqiqotida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i davlat budjeti daromadlarini shakllantirishdagi eng muhim va barqaror manbalardan biri sifatida baholangan. Mualliflar mazkur soliq nafaqat fiskal vazifani bajarishi, balki iqtisodiy shaffoflikni oshirish, aholi daromadlarini legallashtirish va daromadlarni qayta taqsimlash mexanizmi sifatida ham xizmat qilishini ta'kidlaydilar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, daromad solig'i tushumlarining o'sishi rasmiy bandlik darajasi va ish haqi fondining kengayishi bilan bevosita bog'liqdir.

AKSIZ SOLIG'I TUSHIMLARINING DINAMIKASI (2019–2022)

Quyidagi jadvalda O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetiga aksiz solig'i tushumlari dinamikasi keltirilgan:

Ko'rsatkich	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
-------------	----------	----------	----------	----------

Aksiz solig'i (mlrd. so'm)	8 412	9 176	11 340	14 820
Soliq daromadlaridagi ulushi (%)	7,8	7,4	7,1	7,6
YaIM ga nisbatan (%)	1,9	1,8	1,9	2,1
O'sish sur'ati (%)	—	+9,1	+23,6	+30,7

1-jadval. O'zbekistonda aksiz solig'i tushumlari va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlardagi ulushi dinamikasi (2019–2022-yillar)²³

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, o'rganilgan davr mobaynida aksiz solig'i tushumlari izchil o'sib borgan. 2021–2022-yillarda kuzatilgan yuqori o'sish sur'ati qisman inflyatsiya va import hajmining kengayishi, qisman esa soliq ma'muriyatchiligi samaradorligining oshishi bilan bog'liq.

Shunday bo'lsa-da, aksiz solig'ining soliq daromadlaridagi ulushi 7–8% atrofida nisbatan barqaror saqlanib qolmoqda. Bu rivojlangan mamlakatlardagi ko'rsatkichlardan (odatda 10–15%) past bo'lib, soliq bazasini kengaytirish va stavkalar siyosatini takomillashtirish uchun salmoqli imkoniyatlar mavjudligini anglatadi.

Tahlil natijalari asosida O'zbekistonda aksiz soliqqa tortishdagi qator muammolar aniqlandi. Birinchidan, soliq stavkalarining yetarlicha differensiallanmaganligi sababli bir qator tovarlar bo'yicha noo'rin soliq yuki vujudga kelmoqda. Ikkinchidan, aksiz markalaridan foydalanish tizimida hali ham kamchiliklar mavjud bo'lib, bu norasmiy bozor ulushining saqlanib qolishiga zamin yaratmoqda. Uchinchidan, xalqaro standartlarga nisbatan stavkalar darajasi past bo'lib, bu soliqning fiskal samaradorligini cheklaydi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi: soliq stavkalarini bosqichma-bosqich xalqaro o'rtacha darajaga yaqinlashtirish; raqamli aksiz belgisi tizimini joriy etish va kengaytirish; import tovarlariga aksiz soliqni qo'llash tartibini soddalashtirish; tamaki va spirtli ichimliklar bo'yicha zararli ta'sir omilini hisobga oluvchi stavka oshirishlarini amalga oshirish.

XULOSA.

Aksiz solig'i O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat fiskal, balki ijtimoiy-iqtisodiy funksiyani ham bajaradi. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

O'zbekistonda aksiz solig'iga oid qonunchilik bazasi xalqaro standartlarga muvofiq rivojlantirilib borilmoqda, ammo amaliyotda qo'llash samaradorligi hali to'liq ta'minlanmagan. Aksiz solig'i tushumlari so'nggi yillarda izchil o'sib kelmoqda, ammo YaIM va umumiy soliq daromadlaridagi ulushi rivojlangan mamlakatlar bilan solishtirganda hali

²³ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi hisobotlari asosida tayyorlandi.

past darajada qolmoqda. Soliq ma'muriyatchiligi va raqamlashtirish sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish aksiz solig'ining samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Kelajak tadqiqotlarida aksiz solig'i stavkalarining optimal darajasini modellashtirish va uning inflyatsiyaga ta'sirini baholash alohida ilmiy qiziqish uyg'otishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2020. — 576 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2023-yilgi yillik hisoboti. — Toshkent, 2023.
3. Mirrlees J. et al. Tax by Design: The Mirrlees Review. — Oxford University Press, 2011. — 548 p.
4. Bahl R., Bird R. Fiscal Decentralization and Local Finance in Developing Countries. — Edward Elgar Publishing, 2008. — 464 p.
5. Yusupov N.Q. O'zbekiston soliq tizimini takomillashtirish muammolari. — Toshkent: TDIU nashriyoti, 2019. — 214 b.
6. Toshmatov Sh.A. Bilvosita soliqlarning byudjet daromadlariga ta'siri // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. — 2021. — №3. — B. 45–57.
7. Xasanova Z.M. Aksiz solig'i stavkalari siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari // Moliya va bank ishi. — 2022. — №2. — B. 28–36.
8. IMF Working Paper: Excise Taxes in OECD Countries and Transition Economies. — Washington D.C.: IMF, 2021. — WP/21/145.
9. F.A. Meylikov, S.O. Jo'rayev, Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining iqtisodiy mohiyati va byudjet daromadlarini shakllantirishdagi ahamiyati. 4-jild, 43-son (2026): Pedagogika sohasidagi yaqingi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi
10. Meylikov F., Valiev O., The role of loans in the development of the regional economy. Innovation Science and Technology, ISSUE 12, December, 2025
11. Valiev O., Meylikov F., Investment dynamics and regional disparities evidence from kashkadarya region of uzbekistan (2010—2024). Innovation Science and Technology, ISSUE 11, November, 2025

